

«ВИХОВАННЯ» УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ НІМЕЦЬКОЮ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЮ МАШИНОЮ

У статті досліджується питання проведення пропагандистської роботи у рейхскомісаріаті «Україна». Розглядається проблема впливу на українське населення в окупаційний період: збір відомостей про стан нацистської пропаганди в Україні, узгодження усіх пропагандистських заходів із відомством Геббельса, а також контроль за роботою пропагандистів політичного відділу рейхскомісаріату. Завдання окупаційної влади в Україні вирішувалися в умовах постійної конкуренції за пріоритет у здійсненні агітаційно-пропагандистської роботи між двома міністерствами – Й. Геббельса й А. Розенберга.

Ключові слова: Україна, пропаганда, рейхскомісаріат, окупаційний період, окупаційна влада, конкуренція, міністерство.

В статье исследуется вопрос проведения пропагандистской работы в рейхскомиссариате «Украина». Рассматривается проблема влияния на украинское население в оккупационный период: сбор сведений о состоянии нацистской пропаганды, согласование всех пропагандистских мероприятий с ведомством Геббельса, а также контроль над работой пропагандистов политического отдела рейхскомиссариата. Задачи оккупационной власти в Украине решались в условиях постоянной конкуренции за приоритет в осуществлении агитационно-пропагандистской работы между двумя министерствами – Й. Геббельса и А. Розенберга.

Ключевые слова: Украина, пропаганда, рейхскомиссариат, оккупационный период, оккупационная власть, конкуренция, рейх-министерство.

In the article the question of carrying out of propaganda activities in reykhscommissariat «Ukraine» is investigated. The problem of influence on the Ukrainian population during the occupational period is considered: gathering of data on a condition of nazi propagation, the coordination of all propaganda actions with Goebbels's department, and also the control over work of propagandists of a political department of reykhscommissariat. Problems of occupational authority in Ukraine were solved in conditions of a constant competition for a priority in realization of agitation-and-propaganda work between two ministries – J. Goebbels's and A. Rozenberg's.

Key words: Ukraine, propagation, a reykhscommissariat, the occupational period, occupational authority, a competition, the reykhsministry.

Полегшення доступу до раніше закритих архівних фондів, утвердження плюралізму стимулювали наукові дослідження, створили умови для більш глибокого, критичного й неупередженого усвідомлення історичного процесу. Після розпаду СРСР розпочалося формування сучасної української історіографії. Помітний внесок у її розвиток зробив М. Коваль. Переосмислюючи події Другої світової війни, він

позначив пріоритетні напрями дослідження німецького окупаційного режиму в Україні. Один із них стосувався детального вивчення німецьких пропагандистських заходів під час окупації [1; 2]. Значний внесок у сучасну історичну науку зробив В. Кучер. Вивчаючи історію України періоду Другої світової війни на основі широкого кола джерел і нової методології дослідження, історик розглядає її роль і місце у

протистоянні між двома тоталітарними режимами, сутність окупаційного «нового порядку» [3]. Зокрема, учений зазначає, що ідеологічна обробка населення базувалася на антисемітській пропаганді, яка проголошувала євреїв головними носіями більшовизму.

Цілеспрямоване вивчення методів ведення психологічної війни німецькою окупаційною владою розпочалося лише в останні кілька років. Полтавський дослідник В. Ревегук, аналізуючи пропагандистські заходи нацистів вважає, що їх метою стало здобуття прихильності місцевого населення до нової влади й переконання у тому, що німецька армія несе поневоленним народам Росії визволення від «жидо-більшовицького ярма» [4]. Окремі сюжети щодо питань нацистської пропаганди містяться у збірнику «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944» [5]. Автор одного із розділів О. Захарченко вказує на те, що нацисти великого значення надавали саме пропагандистській обробці населення. Для цього залучалися органи українського управління, поліція, фольксдойче та інші «політично надійні» елементи, а також використовувалися пересувні виставки, преса, радіо й кіно.

Певний внесок у висвітлення даної проблеми зробили вчені Російської Федерації. Зокрема, О. Ватлін називає пропаганду у Третньому Рейху ідеологічним терором, оскільки духовним формуванням «нової» людини займалося відомство Геббельса. Для цього залучалися заклади культури й мистецтва. У зовнішній пропаганді дослідник виокремлює три напрями: завоювання симпатій етнічних німців, що мешкали за межами Рейху; підтримка праворадикальних націоналістичних рухів у європейських країнах; формування у зовнішнього світу позитивного образу нацистської Німеччини [6].

Проте, показ «історико-виховного» моменту стосовно українського населення на окупованій території, зокрема в рейхскомісаріаті «Україна», досліджено недостатньо. Розкриттю вказаної проблеми і буде присвячена наша стаття.

Головна роль у підготовці й проведенні пропагандистсько-психологічної війни проти СРСР була поділена між трьома відомствами – А. Розенберга, Й. Геббельса і В. Кейтеля. Відділ у справах преси й пропаганди міністерства східних окупованих територій поділявся на 7 підвідділів: загальний, німецької преси, місцевої преси, закордонної інформації, кіно, радіо й активної пропаганди [7].

Проведення пропагандистської роботи у рейхскомісаріаті «Україна» протягом 1941 р. гальмувалося повільним формуванням структури адміністративного апарату. На початку 1942 р. пропагандистською підтримкою заходів окупаційної влади став опікуватися політичний відділ рейхскомісаріату, який поділявся на підвідділи: у справах національних меншин, у справах фольксдойче, єврейський, релігійний,

інформаційний, активної пропаганди, молодіжний, радіо й фільмів, культури й театрів, розвідки, преси [8]. Незабаром підвідділи активної пропаганди і преси було об'єднано в одну структуру, на зразок міністерства східних окупованих територій.

Очоловав політичний відділ Пауль Даргель. Референти відділу відповідали кожен за свою сферу діяльності. Так, «єврейським питанням» займався Хентшел, роботу інформаційної служби контролював Нестлер. Головним прес-референтом був Пфафферот, референтами преси – Зіглер і Люхт. Перекладачем працював Пушкар [9].

До основних функцій відділу пропаганди належали: нагляд та контроль за репертуаром усіх українських театрів і кінотеатрів, клубною роботою, українським радіомовленням і пресою; погодження всіх публічних доповідей, лекцій та інших виступів у Києві, влаштованих українськими організаціями або приватними особами; керівництво українськими торговельними закладами, що розповсюджували друковані матеріали; контроль за діяльністю українських публічних, відомчих і приватних бібліотек.

Завдання відділу пропаганди полягало в цензуруванні й забороні розповсюдження у вільній торгівлі видань радянської доби; контролі за усіма культурно-освітніми та мистецькими організаціями, самодіяльністю у навчальних закладах; виданні брошур німецькою мовою про життя й культуру українського народу; контролі та затвердженні всіх вивісок і оголошень у місті. Керівник відділу пропаганди зобов'язувався звітувати про виконання поставлених завдань перед головою міста Києва, німецькою військовою і цивільною владою, службою безпеки.

Відділ пропаганди складався з восьми підвідділів: загального, жіночого, позашкільної освіти, поліграфії, контролю книжок та різних друків, наочної пропаганди, радіопроепаганди, плакат-бюро. Так, у загальному підвідділі восени 1941 р. працювало дев'ять осіб. Відповідальним за роботу преси був головний редактор київської газети «Українське слово» І. Рогач. Підвідділ приймав оголошення, цензурував матеріали, що надходили до друку, передавав їх до редакції періодичного видання, а також здійснював контроль за продажем газети [10]. Після «чистки» наприкінці 1941 р., що була пов'язана із заборонаю легальної діяльності українських націоналістів, відділ пропаганди було реорганізовано у сектор інформації при відділі освіти й культури, а з 1943 р. знову розгорнуто у відділ пропаганди київської міської управи.

Діяльність органів пропаганди й редакцій періодичних видань регламентувалася розпорядженнями А. Розенберга. На початку війни він підписав директиву щодо роботи преси й пропаганди на східних окупованих територіях. Постанова передбачала видання місцевих газет під контролем рейхскомісарів для того, щоб населення не залишалось без джерел інформації, оскільки це вважалося політично недоцільним.

Дозвіл на видання газет залежав від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців і редакторів, а також достатньої кількості німецьких цензурних органів. Дозвіл на видання німецьких газет і роботи радіослужб надавало міністерство східних окупованих територій на підставі пропозицій рейхскомісарів, з поміткою про обов'язкову підтримку контактів з органами НСДАП [11]. Передбачалося, що преса й пропаганда на східних окупованих територіях повинні усіма засобами переконливо доводити економічну міць і політичну потужність націонал-соціалістського рейху, непереможність німецького вермахту. Населенню слід було пояснювати, що метою більшовизму є руйнування соціально-економічних здобутків Німеччини і створення натомість нікчемних умов існування, як це сталося у Радянському Союзі. А після звільнення народів СРСР від більшовизму націонал-соціалістська Німеччина наведе порядок, користуватися яким населення зможе у разі повної співпраці з новим режимом. Тому обов'язком преси й пропаганди було підкреслення головного гасла визволення: «Праця і ще раз праця!» [12].

Розпорядження А. Розенберга доповнювалися директивами міністра пропаганди. Так, 6 червня 1941 р. Й. Геббельс у своєму щоденнику записав: «ніякого антисоціалізму, повернення до царизму. У пропаганді не критикувати відкрито розгром Російської імперії, адже тим самим ми наштовхнемося на армію, яка є великоруською. ...Земля – селянам, але тимчасово зберегти колективні господарства, щоб принаймні врятувати врожай. Таврувати неспроможність більшовизму в усіх сферах життя, Сталіна та євреїв, що стоять за ним» [13].

Згідно з інструкцією міністерства східних окупованих територій за березень 1942 р. місцева преса зобов'язувалася розглядати антибільшовицьку тематику і сферу німецько-української співпраці, а, головне, дотримуватися низки вимог: поняття «Україна» застосовувати лише у територіальному, а не в державному сенсі; Рейх – захисник, а не союзник України; німецькі збройні сили є не окупантами, а рятівниками; про Адольфа Гітлера говорити з додаванням словосполучення «фюрер – визволитель» [14].

16 грудня 1942 р. Розенберг доповнив попередні директиви наступними положеннями: слід розпалювати ненависть до Москви, і не лише до більшовизму, який є винуватцем нинішнього жахливо злиденного становища країни, а й ненависть до всього великоросійського загалом, проти якого Україна боролася в часи Хмельницького і пізніше разом із Карлом XII; необхідно розворушити спогади про голодомор, що забрав життя мільйонів людей, про двадцятирічну безперервну боротьбу більшовиків проти українських селян, які були колись свідомими власниками; потрібно вказувати, що порятунок від нинішнього злиденного становища потребує тривалого часу, і відбуватиметься не

один день і не під час війни. Спочатку слід акцентувати увагу на тому, до чого взагалі призвів в Україні 20-річний більшовицький терор; пояснити, що остаточне врегулювання фюрером українських справ може бути здійснено лише після детального ознайомлення із ситуацією, але передусім лише на основі дій самих українців у сучасній війні; оздоровлення країни у будь-якому разі потребує багаторічного німецького управління [15].

Необхідність посиленої пропаганди ідеї включення народів СРСР до європейської спільноти пояснювалася метою збереження національних систем для ефективної боротьби з більшовизмом. А. Розенберг постійно наголошував на потребі проведення окремої пропаганди для народів східних територій, подаючи її в історичному ракурсі та з проголошенням економічних завдань кожної нації окремо. Щодо України він висловився за відродження національної самобутності (мови, культури, освіти), а головне – історичної пам'яті про боротьбу українців за визволення від Польщі й Москви, яку виборювали гетьмани Б. Хмельницький, П. Сагайдачний і І. Мазепа. Водночас керівник східного відомства не радив порівнювати умови життя радянських людей із царським періодом, щоб запобігти відродженню ідеології монархізму. Мета пропаганди полягала у критиці радянської системи господарювання: експлуатації, використання не за призначенням народних коштів, моральної деградації єврейського керівництва, незадовільного оснащення армії, знищення вищого офіцерського складу. Критику потрібно було поєднувати з обіцянками після перемоги забезпечити соціальну справедливість [16].

Гітлер був невдоволений тим, що забагато установ дублювали одна одну, причому кожне міністерство мало власний пропагандистський апарат, що контролював передусім друковані видання, тому підтримував позицію А. Розенберга щодо концентрації контролю за окупаційною пресою. Фюрер наполягав на тому, що весь пропагандистський апарат мав бути підконтрольний лише одному державному органу з метою забезпечення централізованого управління. Адже тільки так можна було виховати у населення довіру до преси, що дозволило б посилити її вплив на маси, тому і порівнював її зі шкільною освітою. Як зазначав Г. Пікер, 8 червня 1942 р. Гітлер заявив, що «тільки підконтрольна преса буде позбавлена протиріч у подачі інформації, висвітленні мотивації подій у різних сферах життя, від яких вона виглядає сміхотворно в очах населення, підриваючи репутацію як провісника істини, тим самим втрачаючи довіру, яка є вкрай необхідною у формуванні суспільної думки» [17].

У 1943 р., згідно з повідомленням газети «Українська думка», завдання друкованих видань було дещо розширено. Преса зобов'язувалася допомагати німецькій цивільній владі у відбудові України та мобілізації всіх

господарських і робочих сил для перемоги над ворогами української землі й Європи, вселяти впевненість у перемозі, спростовувати повідомлення радянської пропаганди, перевиховувати українців у «нових європейських людей», викорінювати ледарство, пияцтво, хуліганство, що залишилися від радянської системи [18].

Ухвалення наказів, за реалізацію яких відповідали рейхскомісари, щодо ведення пропаганди у всіх галузях соціально-економічного життя на підвладних йому територіях А. Розенберг вважав прерогативою лише свого міністерства. Він висловив занепокоєння з приводу створення при міністерстві пропаганди «відділу східних територій» з метою перебрати на себе законодавчу ініціативу. Розенберг також пояснив Гітлеру причини повільного впровадження директив з питань пропаганди, за що його критикували колеги з міністерства Геббельса. На його думку, штат відділу преси й пропаганди міністерства східних окупованих територій потребував негайного збільшення, адже він, на відміну від східного відділу міністерства пропаганди, налічував усього 25 чол.; зберігалася потреба у поповненні пропагандистами відділу пропаганди при гебітскомісаріатах, оскільки в їх розпорядженні було лише 5 осіб. Гебітскомісарам, які ніколи не мали відповідних кадрів, потрібно було обов'язково надати спеціалістів. Більше того, належало налагодити телефонний і телеграфний зв'язок з рейхскомісаріатами.

Постійне втручання чиновників з міністерства народної освіти й пропаганди рейху у роботу міністерства східних окупованих територій обурювало А. Розенберга. У письмовій доповіді Гітлеру від 1 грудня 1942 р. він пояснював причини конфлікту між двома міністерствами. По-перше, Розенберг був невдоволений тим, що Геббельс без його згоди все ж створив власний відділ «східних територій», штат якого перевищував 300 чол. і мав тенденцію до зростання. Відділ пропаганди міністерства східних окупованих територій погодився обов'язково узгоджувати всі свої дії з міністерством пропаганди, тому, на думку рейхсміністра, створення Геббельсом власного відділу було зайвим. По-друге, Розенбергу не подобалася постанова Геббельса про обов'язкове затвердження текстів

виступів рейхс- і гебітскомісарів, які передавалися східними радіостанціями з метою цензурського контролю, тим більше, що про виконання цієї постанови його не попередили. У відповідь Розенберг надіслав листа з проханням її скасувати. Втручання Геббельса у внутрішні справи окупаційної адміністрації Розенберг вважав перевищенням повноважень і пояснював фюреру, що міністерство пропаганди хотіло мати власний шлях ведення пропаганди на Сході, а тому намагалося перебрати на себе функції відділів пропаганди при рейхс- і гебітскомісаріатах [19].

Суперечки між двома рейхсміністрами ніяк не позначилися на інтенсивності й змісті агітаційно-пропагандистської роботи німецької окупаційної влади в Україні.

Початок 1943 р. не приніс нацистам сподіваної перемоги на Сході, а наростаючі проблеми з продовольчим забезпеченням могли спровокувати громадське невдоволення у Німеччині. Намагаючись заспокоїти німецьких громадян, нацистські урядовці обіцяли, що сировинні можливості східних земель після остаточної перемоги над більшовизмом вирішать усі економічні проблеми країни. З метою постійного інформування населення про стан справ на окупованих територіях було вирішено видавати спеціалізований бюлетень «Deutsche Ost-Korrespondenz» («Німецька східна кореспонденція»). Це видання призначалося для німецької преси Рейху, тому його співробітники зобов'язувалися стежити за ситуацією в Україні й подавати уривки публікацій місцевої преси [20].

Таким чином, до обов'язків відділу преси й пропаганди міністерства східних окупованих територій належали збір відомостей про стан нацистської пропаганди в Україні, узгодження усіх пропагандистських заходів із відомством Геббельса, а також контроль за роботою пропагандистів політичного відділу рейхскомісаріату. Завдання окупаційної влади в Україні вирішувалися в умовах постійної конкуренції за пріоритет у здійсненні агітаційно-пропагандистської роботи між двома рейхсміністрами – Й. Геббельса й А. Розенберга.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 25-32.
2. Коваль М. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 11-12. – С. 15-38.
3. Кучер В. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну / Інститут національних відносин та політології НАН України. – К.: Біб-ка українця, 1997. – 103 с.
4. Ревергук В. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939-1945). – Полтава, 2004. – 288 с.
5. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944. До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів. – Миколаїв: КВІТ, 2004. – 503 с.
6. Ватлін А. Германия в XX веке. – М.: РОССПЭН, 2005. – 336 с.
7. Нова Україна. – Харків. – 1942. – 12 квітня.
8. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 3.

9. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 25.
10. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр. – Дис. ... канд. іст. наук – К., 2006. – С. 171-175.
11. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 66-67.
12. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 121-136.
13. Геббельс И. Дневник // Новая и новейшая история. – 1995. – № 3. – С. 216.
14. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів: Т. 2 / Упор. В. Косик. – Львів: Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – С. 169.
15. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942-1943): Т. 3 / Упор. В. Косик. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. – С.38.
16. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 83-87, 124-125.
17. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера: Пер. с нем. И.В. Розанова / Общ. ред., вступ. статья и предисл. И.М. Фрадкина. – Смоленск: Фирма «Русич», 1993. – С. 362-363.
18. Українська думка. – Миколаїв. – 1943. – 20 лютого.
19. ЦДАВО України. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 17-18, 27-29.
20. ЦДАВО України. – Ф.3206. – Оп. 2. – Спр. 205. – Арк. 1-5.

Рецензенти: д.і.н., проф. Ю.В. Котляр;
д.і.н., проф. А.І. Колісниченко.

© Шевченко Наталя Володимирівна, 2009

Надійшла до редколегії 22.04.2009 р.